

De diermens van Kafka

Over de symbolische en werkelijke betekenis van de
relatie tussen mens en dier

Yfke - canis familiaris

Tom Tak
zomer 2006

De diermens van Kafka

Over de symbolische en werkelijke betekenis van de relatie tussen mens en dier

Tom Tak
zomer 2006

Monodrama's

In nogal wat verhalen van de Praagse schrijver Franz Kafka komen dieren voor. ¹ Zelfs een enkele keer is alleen een dier aan het woord, zoals in *Ein Bericht für eine Akademie*, *Forschungen eines Hundes* en *Der Bau*. ² Het zijn monodrama's van een aap, een hond en van een niet bij naam genoemd dier dat onder de grond leeft. Geschiedenissen waarin de grens tussen dier en mens geleidelijk vager wordt. De aap Rotpeter vertelt aan de leden van een academisch genootschap zijn levensverhaal, een bizarre geschiedenis van afgedwongen aanpassing aan het mensenbestaan, tegelijk een pedagogische satire. De hond, die als een mens denkt, onderzoekt de betekenis van voedsel voor de instandhouding van zijn lichaam en raakt daarbij verstrikt in beschouwingen die uitgaan boven het feitelijk bewijsbare. Het dier in *Der Bau*, mogelijk een das, vermoedt dat er in zijn buurt vijanden zijn die constant op hem loeren. Door al zijn gepieker hierover komt hij nauwelijks aan slapen toe. Op den duur gaat hij aan zijn angst ten onder, zonder ooit een belager te hebben gezien. Metaforisch betekenen Kafka's dierenfiguren: de nabijheid van de mens. Zijn beeldtaal is rijk aan symbolen die de lezer in de diepte trekken van de eigen ziel en het oneindige aanduiden.

Wie kan zeggen of de ziel van het dier tot stof vergaat

Het verhaal *Forschungen eines Hundes* van Kafka is één van de merkwaardigste dierenverhalen die ik ooit heb gelezen. ³ Het is het levensbericht van een oudere hond die bij

¹ 1883 – 1924

² Het eerste verhaal ontstond in 1917, het tweede in 1922 en het derde in 1923 – 24

³ *Forschungen eines Hundes*, in: Franz Kafka, *Beim Bau der Chinesischen Mauer*, Ungedruckte Erzählungen und Prosa aus dem Nachlass, hg. von Max Brod und Hans Joachim Schoeps, Gustav Kiepenheuer Verlag, Berlin 1931

wijze van experiment in hongerstaking gaat. Hieraan is wel iets van belang voorafgegaan. Om het experiment beter te kunnen begrijpen moet men weten dat de hond al in zijn puberteit het vermoeden had dat rondom hem grote dingen gebeurden, tot dan onbekend aan honden. Hij startte een reeks onderzoeken, gecentreerd rond de: “Lehre von dem die Nahrung herabrufenden Gesang”, zoals het bij Kafka heet. ⁴ Het lijkt te gek voor woorden: voedsel dat je met zingen naar je toe kunt halen. Alles begon toen de hond een groep van zeven kleine, raadselachtige “Musikhunden” ontmoette. ⁵ Zij spraken niet, zij zongen niet, zij zwegen doorgaans met grote verbetering, maar uit de lege ruimte wisten ze heerlijke muziek te toveren. Klanken die in elkaar overvloedden en hem veranderden. Ook eenzaam maakten. Verloren ging de honds-kinderlijke vertrouwdheid met de wereld. Het gevoel van het “warmen Beisammenseins”, dat honden zo gelukkig kan maken. ⁶ Hieraan droeg ook schuld zijn niet te lessen dorst naar weten. Honden hebben zich altijd het hoofd gebroken over de vraag waar toch het voedsel vandaan komt. Hun antwoord heeft hem nooit kunnen bevredigen. Het bestaat uit het vermoeden dat alle productie van voedsel berust op “Bodenbearbeitung” en “Ergänzungs-Verfeinerungs-Arbeit in Form von Spruch, Tanz und Gesang”. ⁷ Alleen het bewerken van de grond zou nog voorwerp kunnen zijn van wetenschappelijk onderzoek, al het andere blijft speculatie, luidt een gangbaar vooroordeel. Onze hond wil nu aantonen dat bezweringsformules en ceremoniën, de “Zaubersprüche” van het volk, niet alleen in dienst van de grond staan, maar een eigen taak hebben. ⁸ Hij kiest voor een hongerstaking als ultiem middel van onderzoek. Hij kruipt weg op een plaats waar men hem niet gauw zal zoeken en hongert een lange tijd om het voedsel te dwingen rechtstreeks uit de hemel neer te dalen en zonder hulp van de grond onmiddellijk aan zijn “Gebiss zu klopfen”. ⁹ Als hij zich bijna heeft doodgehongerd, droomt hij van een mooie jachthond die hem muziek laat horen vol bovenaardse klanken, net zo als vroeger de zeven muziekhonden. Moeizaam komt hij overeind. Nog staat hij op zijn poten te wankelen, maar dan voelt hij nieuwe krachten zijn lichaam binnenstromen. En hij gaat, voortgejaagd door de heerlijke melodie, met grote sprongen ervandoor.

Het kan welhaast niet anders of eens heeft een dier Franz Kafka aangekeken met een blik die mensen niet kunnen begrijpen om reden van natuurlijke verschillen. Een wezen dat hem aanstaarde met ogen als ronde spiegels die vervormen, nietig maken. Wat toen nog restte, was vluchten in een verhaal. Kafka baseerde zijn dierenverhalen niet op louter

⁴ Ibid. p. 210

⁵ Ibid. p. 158 e.v.

⁶ Ibid. p. 156

⁷ Ibid. p. 192

⁸ Ibid. p. 193

⁹ Ibid. p. 197

wijsgerige speculaties over verschillen tussen mensen en dieren, ook niet uitsluitend op de uitkomsten van streng zoölogisch onderzoek, hoewel hij wel goed bekend was met de in zijn tijd zeer gezaghebbende encyclopedie *Brehms Tierleben*, maar op door onmiddellijk aanvoelen verkregen kennis van overeenkomsten en verschillen tussen mensen en dieren.

¹⁰ In *Forschungen eines Hundes* lezen wij naast de “Musikhunden” ook over “Lufthunden”. ¹¹ Deze maken zich niet druk over voedsel. Zij zijn klein gebleven en zweven altijd in de lucht. Hoe zij zich voortplanten is een raadsel. Volgens Kafka is hun levenswijze doortrokken van een “fast unerträgliche Geschwätzigkeit”. ¹² Symbool voor de schijnbeelden van de speculerende wijsbegeerte en de fantasmagorie van sommige kunstenaars. De hond die experimenten uitvoert met voedsel is van een geheel ander slag. Als een echte onderzoeker vormt hij hypothesen op basis van uitspraken over activiteiten van honden met betrekking tot het vinden van eten. Hij probeert zijn veronderstellingen te generaliseren tot empirische wetten, wat jammerlijk mislukt. De reden is, dat hij zich geen raad weet met de door hem gevonden tegenoverstelling van de groei bevorderende aardse en hemelse krachten. *Forschungen*

eines Hundes kan worden gelezen als een satire op het positivisme in wijsbegeerte en wetenschap dat alle metafysisiek en de mogelijkheid een verschijnsel uit zichzelf te verklaren resoluut afwijst.

Kafka's dierenfiguren hebben allemaal als thema de nabijheid van de mens. Met het soortspecifieke gedrag van dieren houdt hij maar ten dele rekening. Niettemin is bij hem het dierlijke bestaan meer dan een existentieel figurespel, vol van twijfel en wanhoop, of spiegelbeeld van het groteske van de mens. Het is te simpel om Kafka's weergave van het dierenleven af te doen als antropocentrisch denken. Afgaand op zijn intuïtie en niet alleen op het gemene verstand was hij ervan overtuigd dat het niet goed mogelijk is een scherpe grens te trekken tussen mens en dier en zelfs niet altijd tussen mens en zaak. Hebben de dingen niet zelfstandig een wereld, dieren een wereld met beperkte mogelijk-

¹⁰ Alfred Edmund Brehm, *Tierleben*, 6 Bände, 1864-1869

¹¹ *Forschungen eines Hundes*, *ibid.* p. 178 e.v.

¹² *Ibid.* p. 180

heden, de mens schept oneindig wereld. Maar al is het dier arm aan wereld, toch kleeft ook aan zijn bestaanswijze iets van de oneindigheid.

Martin Heidegger, 1889 - 1976

Het dier is arm aan wereld

Alles wat het dier op zijn pad kan tegenkomen, zoals andere dieren, planten, dingen, mensen, noemen we sinds Jakob von Uexküll zijn *umwelt*.¹³ Het is een wereld die niet alleen naar omvang beperkt is, maar ook naar de mate van het vermogen van het dier om zich indringend bezig te houden met datgene waartoe het toegang heeft. Dit alles kunnen wij lezen bij Martin Heidegger in *Die Grundbegriffe der Metaphysik, Freiburger Vorlesung Wintersemester 1929-30*.¹⁴ De verschillen tussen mens en dier zijn volgens hem geen ontwikkelingsstadia op weg naar een staat van volkomenheid, maar aparte levensvormen. De hond ligt onder de tafel, gaat de trap op, hij vreet met ons – nee, wij vreten niet,

hij eet met ons – nee, hij eet niet. Het is alsof hij met ons meedoet, maar is de tafel voor hem ook een tafel, de trap een trap? Zeker, hij maakt er gebruik van, wat niet wil zeggen dat hij zich zal bemoeien met de keuze van een houtsoort voor de tafel, of van het aantal poten waarop zij moet rusten. Hij zal zich ook niet inlaten met de keuze van de kleur waarin de trap moet worden geschilderd. Een huisdier leeft weliswaar met ons, maar niet op onze vagebonderende manier van betekenis geven aan de dingen. Er is ook geen enkele aanwijzing dat het dier ooit met zijn beperkte geestvermogens in onze richting zal kunnen opschuiven. Het blijft arm aan wereld. Het dier is van nature gebonden aan driftimpulsen die leiden tot vooraf niet overwogen handelingen. In vergelijking met de mens, die de mogelijkheid heeft om de wereld op vele manieren te verklaren, wordt de vrijheid van het dier beknot door aangeboren, instinctieve, motivationele krachten die slechts op een beperkt aantal manieren aangewend kunnen worden. Toegegeven, in tegenstelling tot de steen heeft het dier een wereld. Immers, het kan in vele gevallen met ons meedoen.

¹³ Jakob, Johann von Uexküll, *Umwelt und Innenwelt der Tiere*, 1909

¹⁴ Martin Heidegger, *Die Grundbegriffe der Metaphysik, Freiburger Vorlesung Wintersemester 1929-30*, Gesamtausgabe, Band 29 / 30, hrsg. von Friedrich-Wilhelm von Herrmann, Vittorio Klostermann, Frankfurt a/M 1983

Maar wel is het altijd “ein Haben des Enthemmenden“, zoals Heidegger in *Die Grundbegriffe der Metaphysik* schrijft.¹⁵

Samenvattend kan men zeggen dat het zeer wel mogelijk is om het dierenleven scherp af te grenzen van dingen, werktuigen en machines, kortom van zaken die geen wereld hebben, integendeel, toebehoren aan een wereld. “Das Zeug, die Gebrauchsdinge im weitesten Sinne, sind weltlos, zugleich als weltlos weltzugehörig”, zegt Heidegger.¹⁶ Het gaat dus niet aan om te doen alsof het dier is samengesteld en functioneert als een werktuig om er dan nog een paar niet mechanische functies aan toe te voegen, zoals in de moderne zoölogie die de traditie volgt van het cartesiaanse rationalisme. Aan de andere kant is het veel moeilijker een grens te trekken tussen arm aan wereld zijn en het zelf kunnen scheppen van wereld. Er bestaat geen duidelijke markering, geen waterscheiding tussen de relatief vaste Umwelt van dieren en de wereld die mensen al of niet functioneel tot vorm kunnen brengen. Het is de existentiële hermeneutiek, zoals van Heidegger, die dit vraagstuk onder onze aandacht brengt.

Om de vanuit de mens geziene tekorten van het dier goed te kunnen begrijpen, zouden wij een poos zijn leven moeten delen. Heidegger spreekt van ‘meegaan’ en wel: “in der Art, wie es hört und sieht, wie es seine Beute angreift und vor seinen Feinden ausweicht, wie es sein Nest baut und dergleichen”.¹⁷ Wij moeten ons goed voorstellen hoe bijvoorbeeld een hond hoort, ziet, zijn prooi pakt en voor zijn vijanden uitwijkt. Een vorm van meegaan, met de betekenis van zich-in-hem-verplaatsen, zonder zichzelf als verteller totaal weg te cijferen en zonder het dier helemaal uit zijn Umwelt te verdringen. Dit is nu precies wat Kafka in zijn dierenverhalen probeerde te doen. Het zonder onderbreking in balans brengen van verzonnen elementen en werkelijkheid, van schijn en wezen. Zo poogde hij zichtbaar te maken dat waarheid in fundamenteel verschillende vormen voorkomt en daarom eindig is. Eindigheid niet te verstaan als een gemis, maar als wonderbaarlijk werkzame kracht. In het nawoord van de eerste druk van de roman *Das Schloss* schrijft Max Brod: “Kafkas Kunst hat Symbolkraft.”¹⁸ De hoogste vorm van dichtkunst bestaat voor hem hieruit dat met ieder woord aan de lezer niet alleen iets van de werkelijkheid wordt aangereikt, maar ook van het onzegbare.

¹⁵ Ibid. p. 391

¹⁶ Ibid. p. 313

¹⁷ Ibid. p. 299

¹⁸ Max Brod, *Nachwort zur ersten Ausgabe* (1926) in Kafka's roman *Das Schloss*, Schocken Books, New York 1935 en 1946. Zie ook: Max Brod, *Leben mit Franz Kafka* in: *Streitbares Leben*, Kindler Verlag, München 1960, p. 228 - 290

Edith Koerber speelt man die aap speelt / Theater tri-bühne, Stuttgart, december 2006

Eén lichaam en twee levens

Tussen mens en dier bestaat asymmetrie in identiteit. Hoe beperkt ook, soms wisselen zij toch wel ervaringen met elkaar uit, brengt de één de ander op het spoor van iets bijzonders en onder ideale omstandigheden kunnen zij zelfs wat leren van elkaar, maar het dier zal nooit zijn Umwelt of habitat vrijwillig verlaten, en altijd ernaar willen terugkeren, zoals door Kafka beschreven in *Der Bau* en het zal zich nooit helemaal thuis voelen in de onstandvastige wereld van de mens, onderwerp van *Ein Bericht für eine Akademie*.

Een schrijver als Kafka verschaft het dier een pseudo-identiteit. Hij versluiert de verschillen in natuurlijke geaardheid van mensen, honden, een das, een tor, een aap, enzovoort op zoek naar een op de emotie gericht stijlmiddel.

Zo laat hij de aap Rotpeter aan een academisch gezelschap verslag doen van zijn bijzondere lotgevallen. Hij beschrijft hoe hij in het oerwoud als jong dier door jagers van het circus Hagenbeck werd gevangengenomen. Opgesloten in een veel te kleine kooi bracht zijn drang om te overleven hem ertoe het gedrag van mensen na te bootsen. Door intensief te oefenen kon hij zich ontwikkelen tot een mensachtig wezen met de “Durchschnittsbildung eines Europäers”, dat op alle podia van de geciviliseerde wereld triomfen vierde.¹⁹ Het succes van Rotpeter berust op zijn vermogen bij elke voorstelling het publiek opnieuw te laten zien hoe een aap tevergeefs probeert mens te worden. Altijd lukt het bijna, maar nooit helemaal. Identiteit is hier geen substantie, maar eindeloos herhaalde beweging, overgang van de ene naar de andere identiteit. De identiteit van Rotpeter bestaat uit één lichaam en twee levens. Hij is de eeuwige verliezer die zich beweegt tussen identiteiten en er zelf geen heeft. Kafka spreekt in *Ein Bericht für eine Akademie* van “vorwärtsgepeitschte Entwicklung”, quasi-voortgang, typerend voor de moderne en ook postmoderne mens.²⁰ Wie zou beter dan zo’n aangeklede aap het oertype van leven kunnen uitbeelden, de eeuwige cirkel van hoopvol zoeken en tragisch falen? Antropomorfisme, het toeschrijven van opvattingen en hartstochten aan bijvoorbeeld dieren, door hun een ‘ik’ te geven en een sociale omgeving, is een manier om met hen mee te voelen. Zo kunnen wij enigszins gevoelens van kommer en vreugde met hen delen. Het is ook een manier om meer zicht te krijgen op het eigen leven. Wij kunnen ons serieus afvragen of

¹⁹ Franz Kafka, *Ein Bericht für eine Akademie*, in: *Das Urteil und andere Erzählungen*, Fischer Bücherei, Frankfurt a/M 1952 (1917), p. 141

²⁰ Ibid. p. 128

er tussen mens en dier wel fundamentele verschillen zijn in lotsbestemming. In ieder geval hebben ze gemeen dat het bestaan onoverzichtelijk en onzeker is. Zowel mens als dier verlangt naar eeuwige geborgenheid en rust.